

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

TEGELASED JA NENDE PROTOTÜÜBID

**Jaan Krossi novelli „Kolmandad mäed”
ja näidendi „Doktor Karelli raske öö” põhjal**

LJUBOV KISSELJOVA

Jaan Krossile on huvi pakkunud ajaloolised tegelased, kes olid seotud eesti rahvusliku liikumise ühe olulise aktsiooniga, Kaarli kiriku ehitamisega Tallinnas. Kaks neist – eesti professionaalse maalikunsti isa Johann Köler ja silmapaistev arst Philipp Karell, kelle ravimeetodeid kasutatakse tänase päevani – olid ühtaegu rahvasõprade või Peterburi patriootide (vt selle kohta Karjahärm, Sirk 1997: 26–29)¹ ringi liikmed ja samuti silmapaistvad tegelased vene keisri õukonnas.

Jaan Krossi 1975. aastal avaldatud ajaloolise novelli (või ajaloolise lühiromaani) „Kolmandad mäed” süžee aluseks on dokumentaalne lugu Kaarli kiriku altarifresko loomisest 1879. aastal. Loo peategelane on fresko autor, Keiserliku Peterburi Kunstide Akadeemia professor Johann (vene keeli Ivan Petrovitš) Köler. Teos käsitleb paljusid suurepärase kunstniku ja ühiskonnategelase, aktiivse eesti rahva huvide eest võitleja eluepisooide. Õukonnaarst Philipp Karellist, keda on samuti kujutatud „Kolmandates mägedes” ja korduvalt meenutatud „Professor Martensi ärasõidus” (1984), saab Krossi ajaloolise näidendi „Doktor Karelli raske öö” peategelane (vt Kross 2000). Näidendi

¹ Peterburi eestlaste kohta vt ka Pullat 1981; Pullat 2004; samuti Karjahärm, Sirk 1997: 20–22 (1850. aastatel).

esmalavastus oli Eesti Draamateatris 1994. aastal (lavastaja Mikk Mikiver, peaosas Ain Lutsepp), trükkis avaldati teos esmakordselt Loomingu Raamatukogus 2000. aastal. Nende kahe meid huvitava teose süžeealine kude on tihedalt läbi põimunud, kuigi nad on kirjutatud eri aegadel.

Kui autor kirjutab romaani või näidendi, s.t väljamõeldud teksti, siis kuidas suhestub see tekst reaalsusega? See küsimus kerkib paratamatult iga kunstilist teksti analüüsid, kuid muutub eriti aktuaalseks, kui kõne all on ajalooline süžee. Ajalo kirjaniku vabadus ei ole absoluutne ega tingimusteta,² eriti kui kirjanik soovib kujutada oma teoses eesti kultuuriloo maastikku, millest ta kirjutab otsesõnu „Kolmandate mägede” eessõnas. Kuid samas rõhutab Kross, et Eesti kultuurilooline kontuurkaart erineb ideaalkaardist nii objektide vähesuse kui ka värvituse poolest (Kross 1975: 3). „Kolmandates mägedes” huvitavad teda just nimelt „värvid”, sellepärast on ta kohati toonud nende nimel täiesti teadlikult ohvriks ajalooliselt tõesed detailid.³ Käesoleva töö üks eesmärke on anda reaaleluline kommentaar mõnele episoodile Krossi nimetatud teostes. Faktidele mittevastavus ei vähenda teksti kui väljamõeldise kunstilist väärtust, kujundid ei kaota oma veenvust ega sügavust. Reaalne kommentaar selgitab ajaloolise jutustuse poeetikat ja ülesandeid, mis autor on enesele seadnud. Nii et lõppkokkuvõttes tegeleb käesolev artikkel Jaan Krossi poeetika uurimisega.

Ajaloolise novelli tegevus toimub kahe päeva vältel ja lõpeb Köleri fresko „Tulge minu juure kõik, kes te vaevatud ja koormatud olete, mina tahan teile hingamist saata” pühitsemisega 29. juulil 1879, kuid lugejate ees rullub lahiti suur osa peategelase elust. „Kolmandad mäed” on kirjutatud Köleri sise-monoloogina, mis muudab ajaloolise tegelase kunstiliseks kujuk – Krossi Köleriks. Krossi teos ei ole mitte lihtsalt ajalooline novell, vaid modernistlik tekst kunstnikust, kunsti olemusest. Mõnikord tungib sellesse sisemonoloogi ka teiste tegelaste otsene kõne. Kõige olulisem interpolatsioon on kiri, mille saab Krossi Köler oma vanalt tuttavalt, Hiiumaa mõisnikult Rudolf von Gernetilt, kui töö fresko juures on juba lõpetatud. Gernet on reaalne isik, ta oli Vaemla mõisa omanik, mida reaalne Köler tõepoolest 1863. aastal külastas, kuid tema kaju on siiski kunstiliselt konstrueeritud.⁴ Kiri sõlmib kokku novelli põhiintriigi ja on kunstniku sisemiste üleelamiste allikas. Kirjast ilmneb ka jutustuse peamine kude: kahe jõu võitlus Baltimaades, kus ühel pool on mõisnikud, baltisakslased ja teisel pool ärkav eesti rahvas, kelle üks liidreid ja sümboleid on Köler.

² Seoses Krossiga on sellest probleemist suurepäraselt kirjutanud Ea Jansen (Jansen 2005: 136).

³ Peab arvestama ka sellega, et tõenäoliselt on mõned detailid kirjanikule teadmata ja mõningaid pole ta pidanud vajalikuks arvestada. Näiteks avab kangelane 1879. aasta juulis Revalische Zeitungis värske numbri, milles on artikkel Vera Zassulitsi protsessist – kuid see protsess toimus poolteist aastat varem, 1878. aasta alguses! Oletame, et see on teadlik anakronism, autori omamoodi peen kunstiline võte, mis arvestab tähelepaneliku ja teadliku lugejaga. Vera Zassulits tulistas Peterburi kubeneri kindraladjutant Fjodor Trepovit. „Kolmandates mägedes” on kirjeldatud dokumentaalselt tõestatud episoodi, kus Köler pöördub Trepovi poole pärast tema juures toimunud läbiotsimist. Krossile on siin vaja episoodide sisemist riimumist, isegi kui paljud lugejad ei pane seda tähele. Kunstiteose arhitektoonikas mängivad sellised „riimumised” olulist rolli.

⁴ Mõned detailid (näiteks see, et Gernet on jahtklubi president) on õiged, kuid kuuluvad reaalse Gerneti hoopis hilisemasse eluperioodi.

Kaarli kiriku ehitamine Tallinnas oli samuti üks selle võitluse tulemusi. Kross ei peatu kiriku loomisloo üksikasjadel, eeldades, et üldjoontes on need eesti lugejale tuttavad, sellepärast kuuluvad need allteksti, eellukku.

Meenutame mõningaid fakte. Pikka aega oli Tallinna ainuke luteri pühakoda, kus peeti eestikeelseid jumalateenistusi, Pühavaimu kirik. XIX sajandi keskpaigas oli Pühavaimu kogudusel ligi 14 000 liiget. Algas suur rahvuslik aktsioon, et koguda raha uue kiriku ehitamiseks. 1870. aastal toimuski esimene jumalateenistus mitte veel päris valmis Kaarli kirikus. Krossi Köleri kontseptsiooni kohaselt (mis langeb kokku reaalse Johann Köleri arvamusel) on eesti rahva taassünni eelduseks oskus ühendada jõupingutusi, sellepärast kujuneb kiriku püstitamine rahvusliku ärkamise sümboliks. Kuid Krossi teoses ei rõhutata, et selles aktsioonis osalesid eri rahvuste ja ühiskonna-kihtide esindajad. Nii kuulusid kõige suuremate annetajate hulka sakslased: Peterburi arhitekt ja Köleri kolleeg Kunstide Akadeemias Otto Pius Hippius (1826–1883), kes projekteeris kiriku tasuta, ja Rudolf Otto Knüpfer (1831–1900), kes juhatas kiriku ehitust selle eest palka saamata. Nende kõrval olid ka eestlastest suurannetajad: ettevõtja Hans Heinrich Falck, õukonnaarst Philipp Karell (kes mitte ainult ei toetanud kiriku ehitamist isikliku rahaga, vaid vahendas ka tsaariperekonna suurt annetust – 15 000 rubla) ja õukonnakunstnik Johann Köler. Tema fresko „Tulge minu juure...” oli kingitus eesti rahvale. Selle kingituse väärtus läbib punase niidina Krossi teksti – mitte ainult materiaalne väärtus (töö väärtuseks hinnati 10 000 ja isegi 15 000 rubla), vaid ka kunstiteose moraalne hind. Krossi kangelane reflekteerib pidevalt – talle tundub, et tööga tasub ta oma rahva „reetmise” eest: ta on jõudnud seltskondlikult kõrgele positsioonile, samal ajal kui tema kaasmaalased ägavad mõisnike ikke all. Ja et tema enda näide aitab ainult kaasa olemasoleva sotsiaalse süsteemi tugevnemisele (näiliselt rõhutades, et see süsteem ei takista andekal eestlasel karjääri teha!), nagu rõhutab ka Richard von Gernet (Kross 1975: 28). Tegelikult on novelli põhiteemaks kompromissi hind. Autori vaatepunktist tasub Köler seda hinda ka kunstis: õukonnakunstnikuna peab ta oma modelle idealiseerima.

Krossi Köleril on teoses kaks teisikut, kaks eesti rahvusliku liikumise tegelast: radikaalne Carl Robert Jakobson (kes on töötanud keisri õukonnas saksa keele õpetajana) ja mõõdukas Karell. Kunstnik heitleb nende kahe erineva käitumismudeli vahel, süüdistades end kompromisside tegemises. Krossi doktor Karell tegutseb aeglaselt ja ettevaatlikult, vaikides ja nõus olles, et vaid mõnikord harva saavutada kõige kõrgemalt võimult mõni väike tulemus eestlaste kasuks. See ärritab Krossi Kölerit. Doktor Karelli vabandab minajutustaja silmis mingil määral alles see, kui ta lõpuks otsustab protestida: arst keeldub tegemast aborti imperaator Aleksander II armukesele Jekaterina Dolgorukajale. Märgime, et see episood, mis kordub „Doktor Karelli raske öös” (vt allpool), on võib-olla küll pikantne, kuid ka apokrüüfiline. 1879. aastal elas vürstinna Dolgorukaja (kellest aasta pärast sai imperaatori morganaatiline abikaasa) juba Talvepalees (mida tegelik Köler suurepäraselt teadis). Ta sünnitas Aleksandrile neli last.⁵ Peale selle oli günekoloogiliste operatsioo-

⁵ Vürstinna Jekaterina Dolgorukaja (1847–1922) sai imperaator Aleksander II armukeseks 1866. aasta juulis. 6. juulil 1880 laulatati ta Tsarskoje Selos leseks jäänud imperaatoriga. 5. detsembril 1880 omistati talle Kõrgeaulise Jurjevi vürstinna tiitel. Lapsed: Georgi (1872–1913), Olga (1873–1925), Jekaterina (1878–1959) kuulutati seaduslikeks ja said

nide jaoks õukonnas terve hulk ihuakušööre. Kutsuda sellist protseduuri tegema (kui seda üldse vaja oli!) keisri 73-aastane ihuarst, salanõunik Philipp Karell polnud tõenäoliselt mingit vajadust. Kuid Krossil oli allikas, millele ta toetus. See oli eesti pastori ja genealoogi Martin Lipu raamat (vt Lipp 1932: 47),⁶ kus on ära toodud mitmesuguseid suust suhu levinud jutte, mis mitte alati ei pärine Karellilt endalt.

Aga naaseme Krossi Köleri juurde. Teda jälitab pidevalt soov olla koos oma rahvaga ja teadmine selle võimatusest. Sellepärast – tundes end võõrana ja eemalseisjana – kasutab kangelane oma sisemonoloogis mõnikord eesti rahva kohta asesõna *nemad*. Fresko loomine on üks võimalusi ületada eraldav barjäär. Krossi Köler ei ole religioosne inimene ja ta maalib oma Kristuse, sest see on vajalik „nendele”, s.t tema kaasmaalastele, kes pole olnud sama edukad kui tema. Seejuures on kunstniku peamine tagamõte maalida rahvuslik Kristus.⁷ Nii interpreteerib Jaan Kross fakti, et Lunastaja modelliks sai kunstniku enda kinnituse kohaselt eesti talupoeg Villem. Reaalne Köler kohtus temaga tööpoolest Hiiumaal 1863. aastal, tegi mitmeid etüüde ja maalis juba siis temast pildi „Hiiumaa talupoeg kirvega” (see on ilmne stilisatsioon Ristija Johannesest Aleksandr Ivanovi maalil „Kristuse ilmumine rahvale”). Ja siinkohal sõlmibki Kross peamise süžeesõlme: kangelase antagonist Rudolf Gernet, kes on imekombel saanud teada rahvusliku Kristuse kavatsusest (kunstnik mõtiskleb ka selle müstilise momendi üle), paljastab mõnitavalt Köleri ees tema modelli, mis peaks kirja kirjutaja kavatsuse kohaselt põhjustama rahvusliku projekti krahhi.

Esiteks ei ole Villem mitte päris eestlane (temas voolab „võõras veri”) ja teiseks ei sobi ta oma moraalsete omaduste tõttu üldse Kristuse modelliks. Endine Stackelbergide kutsar (kellena tundis teda Köler) on muutunud jumaks mõisavalitsejaks, sadistiks, kes mõnuga määrab oma kaasmaalastele ihunuhtlust. Siinkohal toob Kross mängu modernistliku kujutamiskompleksi: kunstnikule viirastub, et Kristuse asemel on ta maalinud saatanat ja eestlased hakkavad kummardama vale-Kristust. Ainult saatan võis paljastada Gernetile kunstniku salamõtte rahvuslikust Kristusest, millest Köler polnud kellelegi rääkinud. See kõik tõukab kunstniku sellisesse depressiooni, et ta mõtleb koguni oma teose hävitamisest või õnnistamiseremoonialt põgenemisest. Kusjuures tegelane ise (kõnelemata juba autorist!) mõistab selginemise hetkedel suurepäraselt, et kunsti jaoks pole modelli moraalsetel omadustel mingit tähendust. Teine asi, kui küsimus on rahvuslikus projektis.

perekonnanimeks Jurjevski (1876. aastal sündinud Boris suri imikuna). Viimane tütar Jekaterina sündis 9./21. septembril 1878. On teada, et Aleksander II jumaldas oma lapsi. Keisril oli lapsi ka teiste armukestega.

⁶ Raamat „Karellide suguvõsa” on kirjutatud 1919, käsikirjast tegi tulevane raamatu trükiversiooni toimetaja Aadu Lüüs tihenduse ja avaldas selle koos vastavate viidetega artiklina Eesti Kirjanduses (vt Lüüs 1926: 545–555). Lüüs tsiteeris oma artiklis Martin Lipu esitatud Karelli errumineku versiooni. On iseloomulik, et Martin Lipp jutlustas Köleri fresko õnnistamisel Kaarli kirikus 29. juulil 1879 (vt <http://www.kaarlikogudus.eu/ajalugu.php?leht=Ajalugu&alamleht=Fresko>), kuigi ta ei olnud selle koguduse pastor, ja see fakt mängitakse teoses välja. Kross, kes ei tee midagi juhuslikult, otsekui osundab sellega ühele oma allikale.

⁷ „Kolmandate mägede” süžee olulisusest „rahvusliku projekti” vaatepunktist (Peterburi patriootide õppetund), kuid samuti selle allusioonilisusest 1970. aastate nõukogulikus olukorras, Jaan Krossi autobiograafilistest projektsioonidest, tema mõtisklustest kunstniku missiooni üle vabaduse puudumise tingimustes ja võõra võimu all vt Salokannel 2009: 324–327.

Kui pöörduda tagasi faktide juurde, siis üks asi on selge: reaalne Köler ei saanud Villemit milleski kahtlustada. Kuni 1972. aastani, mil ajakirjas Kultuur ja Elu ilmus lühikirjutis Köleri Kristuse modelli mittekristlikust käitumisest (vt Treier 1972: 18–20; Kruus 1976: 304), polnud eesti kirjasõnas, kus korduvalt oli kirjutatud kutsar Villemist (vt selle kohta Reidna 1983: 89), ilmunud viiteid tema julmuse kohta. Võimalik, et Jaan Kross oli kuulnud kohalikke pärimusi Kassaris, kus kunagi olid olnud Stackelbergide valdused, kust oli pärit ka Villem Tamm⁸ ja kuhu kirjanik oli ostnud endale 1970. aastal maja.

Siiski pole kuigi oluline, kas reaalne Villem Tamm oli või ei olnud sadist,⁹ hoopis olulisem on see, kuidas ja millistel eesmärkidel kasutas seda motiivi Kross. Sellise võtte funktsioon on novelli kunstilises maailmas seotud sellega, kuidas Kross tõlgendab fundamentaalseid usu- ja filosoofiaprobleeme, samuti kunsti ja religiooni ambivalentse loomusega (hea ja kurja, jumaliku ja saatanliku alge põimumine), selgelt kõlavad ka nietzscheaanlikud motiivid. Kirjanik pöördub siin ka eesti kirjandusliku traditsiooni poole.¹⁰ Nagu Oskar Kruus on õigesti märkinud, ei tegelnud reaalne Köler Kristuse ja kuradi probleemiga (vt Kruus 1976: 304–305), seevastu Krossi Köler tegeleb sellega vägagi palju. Krossi kangelane heitleb pikka aega kahtluste küüsis, kuid lõppude lõpuks võidab need.¹¹ Veelgi enam, ta püüab saavutada tõelist usku, millele kutsub teda ta elukaaslane Ella Schultz.¹² Ella on naise ideaalkuju, kes kannab küll realselt elanud daami nime, kuid on siiski kirjaniku loodud. Tundub, et Kross on lähtunud siin portreest, mille Köler maalits 1868. aastal (tõenäoliselt Ella isa tellimusel).

Reaalne Ella Schultz on muusik ja helilooja Elisabeth (Jelizaveta Georgijevna) Schultz (1846–1926), kes pseudonüümina on kasutanud perekonnanime Adaiewsky (Ella von Schultz-Adaiewsky).¹³ Pseudonüümi lähtealuseks on Glinka ooperi „Ruslan ja Ludmilla” avamängust tuttav timpanite motiiv *a-d-a* (la-re-la). Krossi teoses seda ei mainita.¹⁴ Kirjanik on kasutanud mõnin-

⁸ Villem Tamme maja, mille oli pärinud pärast vanemate surma tütar Helene, on eesti kultuuriloos tuntud Aino ja Oskar Kallase suvekoduna. Seal on kirjutatud enamik Aino Kallase 1920.–1930. aastate loomingust.

⁹ Anneli Kõvamees on rõhutanud Villemi kuju sidemeid eesti kirjandusliku traditsiooniga: ka Vilde „Maatra sõjas” on eestlastest kupjad jt kõrgema positsiooni saavutanud inimesed oma rahvuskaaslaste vastu eriti julmad (Kõvamees 2005: 118). Lisagem siia vahemärkusena, et Krossi „Kolmandaid mägesid” tõlgendatakse mõnikord dokumentaalse allikana. Nii näiteks esitletakse Tallinna Kaarli kiriku koduleheküljel „ilusa Villemi”, Kristuse modelli elulugu Krossi tõlgenduses koos pika tsitaadiga teose tekstist (vt <http://www.kaarlikogudus.eu/ajalugu.php?leht=Ajalugu&alamleht=Fresco>). On kasutatud ajaloolise novelli neomütoloogilist, müüte sünnitavat potentsiaali.

¹⁰ Mõnevõrra teisiti kirjutas sellest probleemidekompleksist Oskar Kruus (Kruus 1976: 305), kes nägi siin eesti rahvusliku traditsiooni järgimist, viidates jumala ja kuradi lepitava tõlgendusele rahvaluules ja kirjanduses. Eesti rahvuslik kurat Vanapagan on A. H. Tammsaare teoses „Põrgupõhja uus Vanapagan” positiivsete ideede ruuporiks. Kuid mitte vähem oluline pole kõnelda ka nietzscheaanlikust suunast A. H. Tammsaare teostes (vt Pild, Toomel 2010: 260–261).

¹¹ Kui püüda tõlgendada teose pealkirja, siis tundub, et kahtluste ületamine ongi see „kolmas mägi” (takistus), mille ületab Krossi kangelane.

¹² Anneli Kõvamees on täiesti õigestatult paigutanud Ella kuju Krossi ideaalkangelannade hulka (Kõvamees 2005: 118).

¹³ 2005. aastal ilmus Kölnis Ella Adaiewsky põhjalik monograafia – vt Hüsken 2005.

¹⁴ Ella Schultz kirjutas 1870. aastatel mitu vene ajaloo ainelist ooperit: „Bojaari tütar”, „Vabaduse koidik”, „Solomonida Saburova”. Tema, nagu ka ta isa, oli huvitatud folkloorist,

gaid fakte Ella Schultzi eluloost. Võrdlemisi irooniliselt on kujutatud tema isa – arsti, kirjaniku ja tõlkijat Georg Julius von Schultzi (1808–1875), kes kasutas pseudonüümi Bertram (vt tema uusimat biograafiat: Pärnik 2006). Muide, nii tema kui ka „Kolmandate mägede” autor on tõlkinud Gribojedovi „Häda mõistuse pärast” (ainult et Schultz tõlkis selle teose saksa keelde),¹⁵ Krossi teoses on nimetatud teisi tema töid. „Kolmandates mägedes” on mainitud ka Elisabethi varajast kontserttegevust (tema kontsertide edust Tartus 1862. aastal kirjutas F. R. Kreutzwald oma kirjas A. Schiefnerile – vt Kreutzwald 1953: 263) ja samuti seda, et ta õppis Rubinsteini juures. Tõepoolest, Elisabeth Schultz õppis 1862–1869 äsja avatud Peterburi konservatooriumis Anton Rubinsteini ja Alexander Dreyschocki klaveriklassis ja Nikolai Zaremba ning Aleksandr Famintsõni juures kompositsiooni (samal ajal õppis nende juures ka Pjotr Tšaikovski).

Anton Rubinsteini on Krossil vaja läinud novelli ühes keskses episoodis, kui Köler ja Ella organiseerivad abi Hiiumaa talupoegadele, kes saabusid Peterburgi 1868. aasta suvel lootuses ümber asuda Lõuna-Venemaale, kuid saadeti politsei käsul tagasi kodusaarele mõisnike omavoli alla, mille eest nad põgenenud olid.

See kisendav ebaõiglus leidis tõepoolest aset, kuid reaalne Johann Köler ja ilmselt ka Ella Schultz ei olnud selle sündmusega seotud. Köler ei viibinud 1868. aasta suvel Peterburis. Dokument, mis seda tõendab – Aleksandr Jurjevi kiri –, avaldati pärast Krossi novelli „Kolmandad mäed” ilmumist Boris Ensti Köleri-monograafias (vt Enst 1980). See kiri on adresseeritud Kölerile ja seda säilitatakse tema arhiivis, mis asub Eesti Kirjandusmuuseumis Tartus. Köleri asjatundjatele, kes Krossi konsulteerisid, oli see kiri tuttav ja nende kaudu tõenäoliselt ka Krossile – liiga sarnaselt on ta „Kolmandates mägedes” kujutanud 1868. aasta suve sündmusi. Kirja kirjutas 2. juulil 1868 Peterburi patriootide ringi liige, Mereministeeriumi ametnik Aleksandr Jurjev (1835–1878). Kiri on saadetud Rjazani kubermangu, Semjonovite Urussovo mõisa, kus Köler sel ajal asus.

Kirjas on väidetud, et hätta sattunud eesti talupoegadele tulid vabatahtlikult appi vene kaupmehed, kes andsid näljastele leiba, samuti heasüdamlikud peterburglased, kes annetasid neile raha (eriti pärast seda, kui hiidlaste olukorra kohta olid ilmunud artiklid ajalehtedes Sankt-Peterburgskije Vedomosti ja Golos). Kogutud rahasumma oli üsna soliidne (472 rubla) ja see jagati talupoegade vahel nii, et igaüks sai 3 rubla. Lisaks osteti kogutud raha eest ka toitu tagasisõiduks. Aktsioonis osalejate hulgas olid ka politseimeister ja õigeusu vaimulik.

Krossi novellis toovad 500 rubla laevale Ella ja Köler. Kusjuures selle raha olid nad laenanud Anton Rubinsteinilt. Tuntud helilooja on valitud seda rolli täitma mitte ainult sellepärast, et ta on Ella õpetaja, vaid ka oma juudi päritolu tõttu. Krossi Ella meenutab kõhklemata oma õpetajale, et temagi kuulub rõhutatud rahva hulka, kutsudes teda üles solidaarsusele teiste rõhutatud rahvastega (Kross 1975: 44).¹⁶ Muidugi polnud selline dialoog kõnealusel ajal

kuid tütar tegeles muidugi muusikalise folklooriga (sealhulgas ka eesti ja samuti kreeka rahvamuusikaga). Krossi Ella mängib oma Giannile (nagu ta nimetab Kölerit) „kreeka laule”. Reaalne Ella Schultz kirjutas oma Kreeka sonaadi klarinetile (või viiulile) ja klaverile 1881. aastal.

¹⁵ Tõlge kandis pealkirja „Verstand schafft Leiden” – vt Pärnik 2006: 24.

¹⁶ Krossi teoses toimub kõnealune stseen Malaja Morskaja tänaval asuvas hotellis, kus

Peterburis üldse võimalik – see oleks olnud ränk eksimus mitte ainult etikeeti, vaid ka eetika vastu. Kuid Kross kirjutab r a h v u s l i k k u ajaloolist teksti, kus mütologiseerimine on üks olulisi võtteid.

Selles seoses saab „Kolmandates mägedes” eriti suure tähenduse armastusliin. Krossi Köler on teoses kirklik armuke ja mitmete daamide armastuse objekt. Kõige olulisem armsam on Ella. Muidugi puuduvad dokumentaalsed andmed vana poissmehe Johann Köleri ja muusik Ella Schultzi armuloo kohta. Uurijad on siiski tuvastanud, et see süžeeiin on konstrueeritud vihje põhjal, mille on teinud Ella sõbranna, eesti lauljatar Aino Tamm (vt selle kohta Soonpää 1978: 149; Köleri sõnastik 2001: 125). Arvan, et oma rolli sellise kontseptsiooni sünnis on mänginud ka Köleri maalitud Ella portree.

Liigutav romaan on Krossil lahendatud romantilises võtmes – kahe kunstnimese vaba liiduna. Kusjuures just Ella, vaatamata oma estofiilsusele ja religioossusele, lükkab tagasi abieluettepaneku ja soovib just vaba armastust.¹⁷ Aga Krossi Köler mõtiskleb pidevalt – vastavalt romantilisele kaanonile – oma inetuse üle¹⁸ ja Ella ingellikliku ilu üle, nende kahekümneaastasest vanusevahest, oma hingelisest disharmoonias ja Ella harmoonilisusest.

Teine armusüžee on Köleri minevikus toimunud romaan Nadežda Semjonovaga,¹⁹ kunstniku lähedase sõbra, senaatori ja kammerherra Nikolai Semjonovi²⁰ naisega. Samuti on teoses nimetatud Semjonovi õe Natalja Groti, akadeemik Jakov Groti (1812–1893)²¹ abikaasa armastust Köleri vastu.

Need süžeed Krossi teoses on välja kasvanud Köleri loomingust (kõiki neid inimesi on ta korduvalt portreteerinud), kunstniku ja Semjonovi ning Groti perekondade suurest sõprusest, mida kinnitavad arhiiviallikad, ja võimalik et ka uurijate spekulatsioonidest, kuigi me ei hakka siin otsustama, kas Kross oli neist informeeritud.

1976. aastal ehk siis pärast „Kolmandate mägede” ilmumist Köleri 150. sünniaastapäeva puhul peetud teaduskonverentsil püstitas Boris Enst oma ettekandes hüpoteesi, et Köler oli Nadežda Semjonova armuke ja võis olla koguni tema kahe lapse, poeg Pjotri ja tütar Margarita isa. Samuti kõneles ta sellest, et Natalja Grot oli Kölerisse armunud. Need järeldused on tehtud Kölerile saadetud kirjade põhjaliku analüüsi tulemusena. Hüpoteesi väljaspool abielu sündinud poja kohta on kerge ümber lükata: pole võimalik, et Köler

Rubinstein olevat peatunud. Reaalsel Rubinsteinil polnud vajadust elada hotellis, sest ta elas Peterburis aadressil Troitski põiktänav maja nr 13, korter 12 (Всёобщая адресная книга: 410). 1929. aastal nimetati see põiktänav Rubinsteini tänavaks.

¹⁷ Reaalne Ella Schultz ei läinudki mehele. Selline otsus oli tõenäoliselt tingitud puhtmateriaalsetest kaalutlustest. Vene õukonna poolt oli Ellale määratud soliidne pension (tänapäeval ütleksime stipendium), mida tal oli õigus saada kuni abiellumiseni. Teise poole oma elust (alates 1882. aastast) veetis ta välismaal, Saksamaal ja Itaalias, ning suri Bonnis. Palju aastaid oli ta seotud Segenhausi lossiga Neuwiedis, osaledes sealses aristokraatlike naiste muusikalis-kirjanduslikus ringis.

¹⁸ Krossi sõnadega maalitud portreed annavad tunnistust sellest, kui tähelepanelikult on ta uurinud Köleri töid ja tema fotosid ning kui detailselt oli ta tuttav kunstniku loominguuga.

¹⁹ Nikolai Semjonov (1823–1904) abiellus Nadežda Šiškinaga (1836–1914) 9. juulil 1854 Jaroslavis.

²⁰ Vihje sellele süžeele on ka näidendis „Doktor Karelli raske õõ”.

²¹ Jakov Grot, silmapaistev ja viljakas vene kirjasõna ja ajaloo uurija, on kirjutanud ka soome ja rootsi kirjandusest ning rahvaluulest. 1841–1853 töötas ta Helsingi ülikooli vene kirjanduse ja ajaloo professorina. Hiljem oli ta Vene Teaduste Akadeemia akadeemik ja asepresident.

oleks 7. septembril 1858 sündinud Pjotr Semjonovi isa, sest 1857–1862 viibis ta välismaal. Kross ei kirjuta midagi laste sünnist, kuid oletuse armusuhete kohta mängib täielikult välja.²² Uurijamütoloogia ühineb kirjaniku omaga, mille tulemuseks on rikkalik uusmütoloogia. Kuid mina isiklikult olen väga tänulik Boris Enstile, sest tema ekslik oletus, et Pjotr Semjonov on Köleri poeg, stimuleeris mind asja uurima. Kõigepealt üritasin selgitada, kes on kogumikus „Eestlased ja lätlased...” ilmunud artikli autor P. Semjonov (vt СЕМЕHOB 1916). Tema isikut ei õnnestunud välja selgitada, kuid see-eest sattusin ülihuvitavasse maailma, kus segunesid venelastest, eestlastest ja sakslastest kunstnike, teadlaste, kirjanike saatused.

Kuid jutt käib ju novellist „Kolmandad mäed”, milles armastuslood ei ole lihtsalt tavaline kunstiline võte. Krossi teoses on neil täiendav tähendus: nad tunnistavad ka kangelase sotsiaalset võitu, eestlase juurdumist ja edu talle esialgu võõras ja tundmatus ühiskonnas. Just sellepärast on kangelase armastuse objektid reeglina temast sotsiaalselt kõrgemal positsioonil. Takistused suurenevad veelgi, kui jutt on abielus daamidest. See, et Nadežda Semjonova on kõige lähedasema sõbra naine, muudab olukorra kangelase jaoks moraalselt keerukamaks, kuid lisab sellele ka veetlust. Krossi Köler märkab Nadežda näos millegipärast talupoeglikke jooni (Kross 1975: 74), Köleri portrees neid minu arvates ei ole. Natalja Groti puhul pole oluline mitte niivõrd tema professorist mehe staatus, kuivõrd just daami enda päritolu (Semjonovite aadlisuguvõsa ulatub XIV sajandisse). Krossi kontseptsiooni seisukohalt on väga tähtis, et vaese talupoja perekonnas sündinud eestlane osutub võitjaks kõikjal: kunstis, karjääris, armastuses. Võidud armastuse rindel ei kinnita ainult peategelase suurt potentsiaali, vaid kogu eesti rahvuse potentsiaali.²³ „Kolmandates mägedes” jõuab teine eestlane – Carl Robert Jakobson – veelgi kõrgemale: ta suudleb aias keisri tütre, oma õpilase suurvürstinna Maria Aleksandrovnaga (ja kaotab seetõttu saksa keele õpetaja koha õukonnas). Ärgem arutlegem, kas see episood vastab ka ajaloolisele reaalsusele. Novelli kunstilises maailmas iseloomustab see ilmekalt radikaalset Jakobsoni.

Kross ei ole püüdnud oma teosega luua mitte ajaloolist uurimust, vaid kunstiteost, mis elavdaks Eesti ajalugu, muudaks selle huvitavaks, värvikaks ja inimlikuks. Oma peamise ülesande on kirjanik täitnud. Tema Köler erineb muidugi mõnevõrra reaalsest Kölerist, kuid üldjoontes on Krossi tegelane võrdlemisi sarnane päris-Köleriga. Tema näol on kujutatud eesti rahva tohutut potentsiaali (Jansen 2005). Ajaloolise kangelase valik sellise ülesande täitmiseks on igati õnnestunud. Kölerit on näidatud oma rahva andeka pojana, kes võidab kõik raskused. Just nimelt selles võtmes kirjutasid Keiserliku Peterburi Kunstide Akadeemia professorist ja õukonnakunstnikust Ivan Petrovitš Köler-Wiliandist ka tema venelastest kaasaegsed, võrreldes eesti kunstnikku vene ametikaaslastega: „Suur osa meie kunstnikest nagu ka

²² Lapsena surnud Margarita Semjonova (1880–1893) oleks teoreetiliselt võinud olla Köleri tütar, kuid mingeid reaalseid tõendusid Enst selle kohta ei too (vt Enst 1983: 98). Krossi teoses on Köleril just sel ajal romaan Ellaga. Suhteid Nadežda Semjonovaga meenutab „Kolmandate mägede” Köler aga kui kauget minevikku.

²³ Kross kasutab tihti seda võtet. Tema kindral Michelson pole mitte ainult eestlane, vaid ka keisrinna Katariina II armuke („Michelsoni immatrikuleerimine”), talutüdruk Eevast saab Liivimaa mõisniku ja poliitilise dissidendi Timotheus von Bocki abikaasa ja kaasvõitleja („Keisri hull”).

Köler, pärineb talutarest, kuid kui paljudel neist, kes oskavad küll hästi joonistada viiske, on meeles nende õnnetud pered? [---] Aga Köler, nagu oli, on ka jäänud mitte oma rahva kadunud, vaid tõeliseks pojaks” (Александров 1894: 418).

Doktor Philipp Karell, kellega Krossi Köler „Kolmandates mägedes” pidevalt vaidleb ja kellega võrdleb ennast Krossi Martens („Professor Martensi ärasõit”), on näidendis „Doktor Karelli raske öö” sõna otseses mõttes Vene impeeriumi saatuse otsustaja. Krossi Karell annab Nikolai I-le mürki, tehes lõpu tema kolmekümneaastasele valitsemisele ja despotismile.²⁴ Tõsi, ta teeb seda imperaatori enese soovil ja troonipärija, suurvürst Aleksander Nikolajevitši teadmisel. Andres Soosaar on kirjutanud artikli teemal, kuidas Kross on tõlgendanud arstieetika probleeme (Soosaar 2008). Meid aga huvitavad esmajoones ajaloolised allikad, millele võis Kross toetuda selle sündmustiku käsitlemisel.

Näidendi tegevus toimub ööl vastu 2. märtsi 1855. Autor on kasutanud julianuse kalendri asemel (mida tol ajal kasutati Vene impeeriumis) gregooriuse kalendri ajaarvamist. Nikolai I suri 18. veebruaril 1855, seega oli tema surma eelne öö vastu 18. veebruari. Pole välistatud, et selline tänapäeva teatrikülastajale ja raamatulugejale tuttavama kalendri kasutamine annab märku sündmuste moderniseerimisest selles näidendis. Samuti on võimalik, et kirjanik pole seadnudki eesmärgiks kronoloogia täpset järgimist. „Doktor Karelli raske öö” epiloog on dateeritud juuli lõpuga 1879. aastal. Karell kohtub ühel Peterburi kaldapealsel tänaval Köleriga, kes teatab talle mureliku uudise: ta on saanud kirja Carl Robert Jakobsonilt Sakala sulgemise kohta. Muuseas, selle nädalalehe ilmumine peatati kaheksaks kuuks 1879. aasta mais (viimane sulgemiseelne number ilmus 5. mail, järgmine aga 5. jaanuaril 1880. aastal). Juuli lõpus ei saanud see ajalehe väljaandmisega seotud Peterburi patriootide jaoks olla uudis. Kõigele lisaks – „Kolmandate mägede” autor ju teadis, et 1879. aasta juulis oli Köler Tallinnas ja maal is freskot „Tulge minu juure...” Töö kestis 10 päeva ja lõppes 23. juulil (ukj 4. augustil). Fresko õnnistamine toimus Köleri juuresolekul 29. juulil (ukj 10. augustil) 1879. Kõigele lisaks – Karelli errumine kust kõneldakse „Kolmandates mägedes” just Tallinnas, kus Krossi Köler saab teada sellest uudisest (järgmisel päeval sõidab ta Peterburgi Sakala asju ajama).

Muidugi on näidendis ka tahtmatuid anakronisme, mis on paratamatud igas ajaloolisel teemal kirjutatud ilukirjanduslikus teoses. Nii näiteks tuleb Kunstide Akadeemia üliõpilane Johann Köler Karelli juurde visiidile 1. märtsi (vkj 17. veebruari) 1855 õhtupoolikul ja nad arutavad kunstniku tuleviku üle. Õukonnaarst veenab noormeest igakülgsest täiustama oma kunsti ja lubab tulevikus kaasa aidata tema karjäärile õukonnas (mõlema jaoks on amet õukonnas hea võimalus ja vahend eesti rahva teenimiseks). Nad aruta-

²⁴ Sümbolsete momentide hulka, mis pidid lisama veel ühe joone Venemaa kui türannriigi iseloomustusse (ilmse viitega nõukogude ajale), kuulub Karelli märkus selle kohta, et poetidelt lõigati Paul I ajal epigrammide eest keeled ära (vt Kross 2000: 16). Krossi kangelane toob selle näitena keisri hullumeelsusest. Muidugi, Pauli ajal ei kasutatud enam selliseid karistusi. Pigem on see viide „Keisri hullule”, kus (samuti ajalise nihkega) kasutatakse sellist võtet (vt selle kohta Kisseljova 2010: 326). Krossi poeetikat iseloomustab üldse sisemine intertekstuaalsus, s.t erinevatel tasanditel ristviited omaenda tekstidele.

vad Köleri teose „Herakles toob Kerberose põrguvärvast” üle. Kunstiteadusliku kirjanduse põhjal teadis Jaan Kross, et 1855. aastal töötas Köler selle pildiga, mille eest ta sai väikese kuldmedali, kuid ta ei teadnud nähtavasti, millal täpselt algas töö selle maali juures. Muuseas, Akadeemia nõukogu määras ülesande medali saamiseks alles 9. aprillil 1855,²⁵ nii et sõbrad ei saanud selle üle arutleda Nikolai I surma eelõhtul. Sellesamas näidendi kangelaste kõneluses ennustab Karell, et kui Köler töötab hoolega, siis peab akadeemia ta tegema professoriks ja seejärel andma talle ka akadeemiku tiitli (vt Kross 2000: 26). Tegelikult oli Keiserlikus Kunstide Akadeemias aunimetuste hierarhia vastupidine: kõigepealt saadi akadeemiku tiitel (Köler sai selle 1861) ja seejärel professori oma (Köler sai professoriks 1867. aastal, mis tunnistas tema kiiret ja edukat karjääri).

Üheks põhiliseks allikaks näidendi „Doktor Karelli raske öö” loomisel on juba eespool nimetatud Martin Lipu (vt Lipp 1932) ja Aadu Lüüsi tööd (Lüüs 1926). Tõenäoliselt just neist leidis Kross nii selgituse doktor Karelli errumineku kohta (sellest oli juttu eespool) kui ka tema ustava teenri, eestlase Nigolas Tischleri nime. Kross on lisanud mehe põgusale nimetamisele²⁶ Lipu ja Lüüsi töödes, et doktor sai temaga tuttavaks, teenides ihukaardiväe ratsapolgus, kus Karell oli staabiarst (Kross 2000: 13). Kirjanik on teinud Karelli teenrist koguni omamoodi keiser Nikolai saatusepaarilise: ühel ja samal ööl otsustavad mõlemad – Nigolas ja Nikolai – lõpetada elu enesetapuga. Karellil õnnestub oma teener silmusest päästa ja saada temalt lubadus katset mitte korrata. Kohe pärast seda kutsutakse ta Talvepaleesse, kus Nikolai nõuab mürki ja ähvardab end üles puua, kui ei saa arstilt surmavahendit.

Nimetatud töödes²⁷ kirjeldatakse ka Karelli suhteid ihuarst Martin Mandtiga, kes kunagi soovitas nooremat kolleegi õukonnaarsti kohale, kuid hiljem süüdistas tänamatuses jms. Kuid Lipp ja Lüüs ei kinnita Nikolai I mürgitamise versiooni.²⁸ Kuna see on näidendi „Doktor Karelli raske öö” keskne süžee, peab mõtlema allikatele, mis võisid Krossile anda tõuke sündmuste seliseks interpreteerimiseks.

Keiser Nikolai I surm pärast lühiajalist haigust oli kaasaegsete jaoks mõistatuslik ning põhjustas rohkesti kuulujutte ja spekulatsioone nii omal ajal kui ka hiljem. Sellest on kirjutatud paljudes memuaarides, samuti ajaloolaste ja meedikute uurimustes. Muidugi oli Kross, kes suurepäraselt tundis Vene ajalugu, tuttav paljude sel teemal kirjutatud teostega. Need võib jagada

²⁵ Vt Сборник 1866: 236. Medal omistati Kölerile 30. septembril 1855 (Сборник 1866: 250).

²⁶ Vt: „Juba noore arstina õppinud Karell üht eesti soldatit Nigolas Tischler’it tundma ja võtnud ta enesele teenriks. Nigolas jäänud peaaegu kogu eluajaks Karellile ustavaks teenijaks” (Lüüs 1926: 554).

²⁷ Kross on oma näidendis kasutanud Martin Lipu ja Aadu Lüüsi tööd saadud teavet Karelli tütre Marie rikutud närvidest (ta suri tõepoolest vaimuhaigena), samuti meenutust, et kui Nikolai I sai teada, et Karell on eestlane, rõõmustas ta selle üle. Viimatinimetatud fakti on Kross, kelle jaoks tsaar on oma alamaid põlgav piiramatu ivalitsetaja, päris oluliselt ümber kujundanud. Sellepärast meenutab Krossi Nikolai arstile tema päritolu („pärisorjast toapoisi poeg” – Kross 2000: 36), sundides teda tõrkumata alluma käsule. Krossi ivalitsetajatel puuduvad suuremeelsus ja austus inimese vastu, mitte ainult Nikolai I-l, vaid ka Aleksander II-l.

²⁸ Kusjuures Martin Lipp teeb seda viitega doktor Karelli enda mälestustele, mis oli kogunud ja üles kirjutatud üks tema informantidest – A. Trumm (Lipp 1932: 50–52). Kahjuks jäid need mälestused avaldamata ja Karelli arhiiv ning raamatukogu pole säilinud.

kaheks: ühed toetavad ametlikku versiooni keisri surmast kopsuhalvatuse tagajärjel, teised arvavad, et tegu oli enesetapuga (esimene sellesuunaline vihje ilmus Aleksandr Herzeni Kolokolis 1859. aastal). Info pärineb keiserlikult ihuarstilt Martin Mandtilt (1800–1858). Tundub siiski, Krossi jaoks on vahe tuks allikaks, võib-olla ka tõukeks teose kirjutamisel olnud Anatoli Smirnovi artikkel „Keisri surma mõistatus”, mis on avaldatud 1990. aastal tuntud ajaloolase Aleksandr Presnjakovi (1870–1929) raamatu „Vene isevalitsejad” järelsõnana (vt Пресняков 1990; Смирнов 1990).²⁹

Anatoli Smirnov (1925–2009) tegi oma elu jooksul läbi oma ajale küllaltki iseloomuliku tee NLKP Keskkomitee Ühiskonnateaduste Akadeemia teadurist Sretenski vaimuliku seminari, Moskva Patriarhaadi kõrgkooli lektoriks. Ta tegeles pikka aega revolutsioonilise liikumise ajaloo ja Venemaal, hiljem aga kirjutab raamatu Karamzinist. Smirnov toetab keisri enesetapu versiooni. Oma artiklis on ta kasutanud rohkesti poola revolutsionääri Jan Sawicki (1831–1910) memuaare. Need mälestused on kirjutatud vanaduses ja avaldatud pärast autori surma.³⁰ Eesti raamatukogudes neid ei ole. Smirnov tundis neid tänu sellele, et ta oli uurinud Poola 1863. aasta ülestõusu ja sellest osavõtnuid.³¹ Suure osa tema artiklist moodustabki Sawicki mälestuste tõlge. Kuid see tõlge pole täpne, seal on suuri mõttelisi nihkeid ja isiklike interpolatsioone. Et teha Sawickist sündmuste tunnistaja, millest ta võis parimal juhul kuulda teiste inimeste käest, kajastab Smirnov tema biograafiat pehmeltselt öeldes tendentslikult, kuigi tema käsutuses oli korrektne, arhiivandmete toetuv biograafiline ülevaade (vt Дьяков 1967: 153–154).

Sawicki oli keeruline ja vastuoluline tegelane. Ta oli lõpetanud Kindralstaabi Akadeemia (1854) ja teeninud Erikaardiväe korpuse staabis, kuid ta ei olnud suurvürst Aleksandri adjutant ega tema lapsepõlvesõber (nende vanusevahe on 13 aastat!), samuti ei õppinud ta Paažikorpuses, nagu kirjutab Smirnov (vt Смирнов 1990: 453). Tegelik (mitte mütoloogiline!) Sawicki tegi eduka karjääri, jõudis polkovniku auastmeni, läks 1863. aastal erru ja võttis osa Poola vabadusliikumisest. Seejärel elas ta väljaspool Vene impeeriumi, suhtles Herzeniga. Juba Peterburis oli ta käinud üsna tihedalt läbi Nikolai Dobroljubovi ja Nikolai Tšernõševskiga, olnud mingil ajal isegi viimatinime-tatu naise armuke (ЛН 1953: 434). Kuid siin pole koht, kus süveneda tema elu ja mälestuste üksikasjadesse. Meie teema jaoks on oluline, et Sawicki kirjeldab põhjalikult ja värvikalt stseeni, kuidas Nikolai sundis doktor Mandti andma talle mürki. Sellest olevat temale välismaal jutustanud endine ihuarst ise. Toome siinkohal tsitaate Nikolai ja Mandti kõnelusest, mida – nii tundub – on kasutanud oma näidendis Jaan Kross (kuigi temal on peategelaseks ja asjaosaliseks Karell).³²

²⁹ See väljaanne sisaldab ajaloolase 1920. aastatel ilmunud artikleid, sealhulgas tema tuntud lühimonograafia „Isevalitsuse apoloogia. Nikolai I” („Апогей самодержавия. Николай I”, Leningrad, 1925). Anatoli Smirnovi saatesõna hõlmab leheküljed 435–462.

³⁰ Vt Sawicki-Stella 1921. Sawicki kasutas pseudonüümi Stella. Mingeid viiteid tema teose väljaandele Smirnovi artiklis ei ole.

³¹ Vt näiteks tema Serakovski monograafiat (Смирнов 1959). Sawicki oli Serakovski ringi liige.

³² Krossi näidendis valmistavad mürki nii Mandt kui ka Karell, kuid keiser Nikolai I eelistab kasutada Karelli segatud mürki, sest eestlasest arst on tema alam (Mandt aga Sak-samaalt).

„Sa oled mulle alati ustav olnud ja sellepärast tahan ma sinuga usalduslikult rääkida – sõja käik on toonud esile kogu minu välispoliitika ekslikkuse, kuid mul ei ole ei jõudu ega soovi muuta seda ja minna teist teed, see oleks vastuolus minu põhimõtetega....”

„Teie Kõrgus,” vastasin ma temale. „Kõigevägevam on andnud teile tugeva tervise ja teil on jõudu ja aega, et need vead parandada.”

„Ei, ma ei suuda muuta neid asju paremaks ja pean lahkuma lavalt, sellesama asja pärast ma kutsusingi sinu, et paluda sul mind aidata. Anna mulle mürki, mis lubaks mul elust lahkuda ülearuste kannatusteta, võrdlemisi kiiresti, kuid mitte ootamatult (et mitte põhjustada väärarusaamist).”

„Teie Kõrgus, mu elukutse ja südametunnistus keelavad mul teie palvet täita.”

„Kui sa ei täida mu palvet, leian ma võimaluse seda ikkagi teha, vaatamata kõigele, ükskõik mis hinnaga – sa ju tunned mind. Kuid sinu võimuses on päästa mind liigsetest piinadest. Sellepärast käsin ja palun sind sinu ustavuse nimel täita minu viimane tahe.”

„Kui Teie Kõrguse soov on kindel, siis ma täidan selle, kuid lubage mul siiski teatada sellest ka troonipärijale, sest muidu süüdistatakse mind kui teie ihuarsti paratamatult teie mürgitamises.”

„Sündigu nõnda, kuid kõigepealt anna mulle mürki.”

(Смирнов 1990: 454–455)

Krossi huvitasid siin tõenäoliselt argumendid, mis võisid takistada arsti sooritamast sellist tegu („elukutse ja südametunnistus”), samuti troonipärija osavõtt sündmustest. Kõik need motiivid on vastavalt teose kontseptsioonile põhjalikult läbi töötatud näidendis „Doktor Karelli raske öö”.

Peategelane on Krossi loomingus tüüpiline reflekteeriv persoon, kes püüab lahendada enda jaoks piinavat probleemi: kas keisrile mürki andes käitub ta vabaduse eest seisja ja kodumaa päästjana, kas ta on ori või humanist.³³

Järgmises, aastakümneid hiljem toimivas piirisituatsioonis Karell ei kahtle enam ega allu provokatsioonile: ta lükkab otsustavalt tagasi tsaar Aleksander II ettepaneku rikkuda arstieetikat ja nuhtlusseadustikku (Vene keisririigis olid abordid karistatavad kriminaalkuriteona, kuigi autor liialdab mõnevõrra karistuse suurusega). Doktor Karell saab vabaks – vabaks kompromisside tegemisest.³⁴

³³ Sellest seisundist toob Krossi kangelase välja tema naine (traditsiooniliselt on ta kahtleva kangelase hea ingel), kes uskumatul kombel satub tol ööl Talvepaleesse oma mehe tööruumi, kuulab ära tema pihtimuse ja on mürgisegamise tunnistaja. Muidugi on see kõik väljamõeldis, kuid teatrilaval üsna efektne.

³⁴ Vrd Martin Lipu tõlgendust sellest, kuidas Karell käitub Aleksander II-ga: see on mehine ja kangelaslik käitumine, mida võib võrrelda piiblikangelaste tegudega, nt prohvet Naatani käitumisega Taaveti ees, Ristija Johannese käitumisega Herodesse ees. Kross kasutab sedasama tegelast ja tegu teistkordselt, kuid teistsuguses situatsioonis. Tema Karell võrdleb ennast saatuslikul Nikolai I mürgitamise ööl vabakslastu Phaoniga (Kross 2000: 42). Krossi Karell ei kahtle ilmaasjata Phaoni nimes, sest peab silmas hoopis teist vabakslastut: Epaphroditest, kes Phaoni majas hoidis mööka keiser Nero ees ja aitas keisril sooritada enesetappu, et vältida häbistavat ja piinarikast hukkamist. Varjatud paralleel Nikolai–Nero on Krossi jaoks muidugi oluline.

Finaal on eriti sümbolne ja kõlab kokku „Kolmandate mägede” finaaliga: Karell koos abikaasa ja Köleriga sõidavad kirikusse³⁵ kuulama Bachi. Doktor tunnistab, et Bach aitab tal üle saada kahtlustest Jumala olemasolus. Kõlab Bachi tokaata. Köleri fresko õnnistamine „Kolmandates mägedes” toimub Bachi prelüüdi helide saatel (Kross toob isegi noodid ära!) – „kõrged pidulikud helid”, „võimas mürisev kosk”. Kui Bachi looming ei tee Kölerist ka usklikku kristlast, siis igal juhul aitab muusika tal palves pöörduda Kristuse poole ja vastu pidada tseremoonial, üle saada hirmust, et paljastatakse tema saladus: ta on kujutanud Kristusena julma ja kohutavat inimest, võib isegi öelda – saatanat. Nii toob Kross lugejad ja vaatajad taas ühe oma armastatuima teema juurde: see on kunst ja selle kõikevõitev jõud. Krossi tõlgenduses suudab tõeline kunst võita ka omaenda kahetisuse ja muuta saatanlik alge jumalikuks.

Eeldame, et reaaleluline kommentaar suudab paljuski selgitada Jaan Krossi ajaloolise jutustuse iseloomu. See on neomütoloogiline, allusioonide-rikas, nõuab lugejalt maksimaalset tähelepanu, sisaldab rohkesti mõistatusi, mida on erakordselt huvitav lahendada.

Artikkel on kirjutatud ETF-i sihtfinantseeritava teema TFGR 0469 „Vene kirjanduse retseptioon Eestis 20. saj: tõlgendus- ja tõlkepoetika” raames.

Kirjandus

E n s t, Boris 1980. Johann Köler 1826–1899. Tallinn: Kunst.

E n s t, Boris 1983. Johann Köleri biograafia Rjazani lehekülgi. – Eesti maalikunstniku Johann Köleri loomingu probleeme. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium.

H ü s k e n, Renate 2005. Ella Adaïewsky (1846–1926). Pianistin, Komponistin, Musikwissenschaftlerin. Köln: Verlag Christoph Dohr.

J a n s e n, Ea 2005. Jaan Krossi ajalookangelaste dilemmast. – Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Koostanud Eneken Laanes. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 136–140.

K a r j a h ä r m, Toomas, S i r k, Väino 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

K i s s e l j o v a, Ljubov 2010. Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull”. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 321–330.

Kreutzwald 1953 = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

K r o s s, Jaan 1975. Kolmandad mäed. Tallinn: Kunst.

K r o s s, Jaan 2000. Doktor Karelli raske öö. Vend Enrico ja tema piiskop. – Looming Raamatukogu, nr 28/29. Tallinn: Perioodika AS.

³⁵ Millisesse kirikusse nimelt, seda autor ei täpsusta, kuid eesti lugeja võib oletada, et nende tee läheb Peterburi Jaani kirikusse, mis oli eestlaste kirik impeeriumi pealinnas (mitte asjata ei kulge tee paleest kirikusse piki Neeva kaldapealset). Nõukogude ajal, kui Jaani kirik lõhuti ära ja muudeti esialgu laoks ning seejärel ehitati ümber elumajaks, oli see kahe kuulsa eestlase kirikusseminek üks neist vihjetest, mille kaudu kirjutati salajast rahvuslikku ajalugu, mida nii kõrgelt hindasid Krossi lugejad. Praeguseks restaureeritud ja 2011. aasta veebruaris sisse õnnistatud Peterburi Jaani kiriku patrooniks oli keisri ihuarst Karell.

- K r u u s, Oskar 1976. Uitmõtteid „Kolmandate mägede” ainevalla ja probleemide ümber. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 303–306.
- K õ v a m e e s, Anneli 2005. Baltisakslased Jaan Krossi proosas. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 115–128.
- Köleri sõnastik 2001 = Väike Köleri sõnastik. Koostanud Anu Allas ja Tiina Abel. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum.
- L i p p, Martin 1932. Karellide suguvõsa. Haridus- ja perekonnaloosid uurimused. Toim Aadu Lüüs. Tartu: A. Annuk.
- L ü ü s, Aadu 1926. Philipp Karelli elu ja tegevus. – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 545–555.
- P i l d, Lea, T o o m e l, Kristel 2010. A. H. Tammsaare essee Dostojevskist kirjaniiku 1910.–1920. aastate publitsistika kontekstis. – Блокковский сборник, XVIII: Россия и Эстония в XX веке: диалог культур. (Humaniora: Litterae Russicae.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 255–264.
- P u l l a t, Raimo 1981. Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitlus XVIII sajandi algusest kuni 1917. a. Tallinn: Eesti Raamat.
- P u l l a t, Raimo 2004. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol.
- P ä r n i k, Ylo M. 2006. Dr. Georg Julius von Schultz (dr. Bertram). Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis. Tartu: Ilmamaa.
- R e i d n a, Ravo 1983. Johann Köleri tegevus freskomaalijana. – Eesti maalikunsti Johann Köleri loomingu probleeme. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium.
- S a l o k a n n e l, Juhani 2009. Jaan Kross. Soome keelest tlk Piret Saluri. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- S o o n p ä ä, Leo 1978. „Kolmandate mägede” jalamil. – Kirjandus kriitiku pilguga. Artikleid, arvustusi ja aastaülevaateid 1975–1976. Koost Kalju Kääri. Tallinn: Eesti Raamat.
- S o o s a a r, Andres 2008. Jaan Kross arstieetikast (http://www.andressoosaar.com/uploads/4/5/6/0/4560448/jaan_kross_arstieetikast.pdf).
- S a w i c k i - S t e l l a, Jan 1921. Moje Wspomnienia. 1831–1910: Rosja, Polska, Francja. Z rękopisów autora wydał, wstępem i przypisami opatrzył Eugenjusz Barwiński. Lwów: H. Altenberg.
- T r e i e r, Elem 1972. Kassari saare saladus. – Kultuur ja Elu, nr 6, lk 18–20.
- А л е к с а н д р о в, Н. 1894. И. П. Келер-Вилианди. – Всемирная иллюстрация. Т. LI, № 1325.
- Всеобщая адресная книга = Всеобщая адресная книга С.-Петербурга. С.-Петербург, 1867–1868.
- Д ь я к о в, Владимир 1967. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 гг. (Библиографический словарь). Москва: Наука.
- ЛН 1953 = Литературное наследство. Т. 61. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- П р е с н я к о в, Александр 1990. Российские самодержцы. Москва: Книга.
- Сборник 1866 = Сборник материалов для истории Императорской С.-Петербургской Академии Художеств за сто лет ея существования. Ч. 3. Под ред. П. Н. Петрова. С.-Петербург.

- Семенов, Петр 1916. Эсты (культурно-исторический очерк). – Эсты и латыши, их история и быт. Сб. статей. Под ред. проф. М. А. Рейснера. Москва, lk 145–174.
- Смирнов, Анатолий 1959. Сигизмунд Сераковский. Москва: Издательство АН СССР.
- Смирнов, Анатолий 1990. Разгадка смерти императора. – Пресняков Александр. Российские самодержцы. Москва: Книга, lk 435–462

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud MALL JÕGI

Characters of Jaan Kross' Novel „The Third Range of Hills” and his Play „A Hard Night for Dr. Karell” and their Real-Life Prototypes

Keywords: poetics of historical novel, real life commentary, history and fiction

Poetics of two historical works by Jaan Kross – the novel „The Third Range of Hills” and the play „A hard Night for Dr. Karell” – are discussed. Both are set in czarist Russia, with prominent figures of Estonian national awakening (Johann Köler, court painter to Alexandre II of Russia, Professor at the Imperial Academy of Arts, and Philipp Karell, physician in ordinary of the czar's family) as protagonists. The discussion is focused on the sources underlying Kross' plots and characters as well as on his transformation of facts in the process of creating neomythological texts depicting, under the Soviet regime, the history of Estonian national culture. Comparison with real-life documents provides a vivid demonstration of Kross' intention to recreate the landscape of Estonian cultural history, to develop a national project emphasizing the role of great Estonian figures in big history. Also, a layer of allusions is revealed, consisting of references to life after the mid-20th century.

Ljubov Kisseljova (b.1950), PhD, Professor of the Chair of Russian Literature, University of Tartu, ljubov.kisseljova@ut.ee